

Ю. Ковалів, докт. філол. наук

Інтерпретація історії як тексту в поезії Т. Шевченка

Проблема, порушена у даній статті, не нова, відома не лише шевченкознавцям, а й літературознавцям, історикам, культурологам, які

знаються на творчості Т. Шевченка. Йдеться про його рецепцію української дійсності, трагічної минувшини і не менш трагічної для нього сучасності, а також спроб профетичного моделювання вщент поруйнованих національних структур. Таке Шевченківське розуміння реалій не збігалось з офіційною історіографією в імперській чи в народницькій редакціях, найчастіше поглиналося сором'язливою "фігурою умовчування" або брутальним втручанням цензури, даючи простір інтерпретаційним домислам, що подеколи препарували незручні для критики Шевченкові тексти, вкладали у них неадекватні змісти, накидали їм, наприклад, інтенції міфотворення, коли насправді у поезіях спостерігаються виразні ознаки демістифікації та деміфологізації української історії та її помітних персонажів, яких Т. Шевченко майже ніколи не ідеалізував. Особливо неоднозначним було його ставлення до Б. Хмельницького. Здається, ніхто, крім поета, не зважився звинувачувати гетьмана, постать якого високо поцінована козацькими літописцями, у фатальних для нації помилках. "Славного Богдана", одного з "праведних гетьманів" поет позитивно характеризував у поемі "Гайдамаки" і то лише устами кобзаря, назвав його "геніальним бунтарем" у щоденниковому записі від 22 вересня 1857 р.

Гнівна інвектива "Якби то ти, Богдане п'яний..." не завжди згадується при перечитуванні чи осмисленні літературної спадщини Т. Шевченка, тому що ставить під сумнів традиційні уявлення про народних провідників, про відповідність знань справжнім фактам, між якими часто пролягає епістемологічний розрив. Написана вже після заслання, 18 серпня 1859 р. у Переяславі, вона концентрувала не тільки гнітючі враження від убогого повітового містечка, в якому важко було впізнати відоме в роки Хмельниччини полкове місто. Йдеться не так про згадане у ній замчище, тобто давню частину Переяслава на узвишші при впадінні Альти в Трубіж, де від киеворуської доби зводився добре укріплений дитинець, за панування Польщі – замок князя Острозького, зруйнований козаками Б. Хмельницького. Радше мовиться про майдан коло церкви Успія Св. Богородиці, на якому відбулася переяславські події 18 січня 1664 р. Невдовзі церква згоріла, була відбудована у 1760 р. та поліпшена у 1825 р., про що писав Т. Шевченко у нотатках Археографічної комісії, зазначаючи несмак відреставрованої споруди, на яку "неможливо дивитися", "не те що малювати", згадував він про неї і в повісті "Близнець". Очевидно, неодноразове побажання Б. Хмельницькому упитися зумовлені не тільки підставі споглядання безвідрадних краєвидів. Тут мусили бути глибші причини, адже поет наголошує, що здоровий глузд не годен сприйняти абсурдного світу, який слід вважати наслідком згубної діяльності гетьмана, якого Т. Шевченко бачить п'яного, тобто в ненормальному стані, зичить йому похмелитися "в смердячій / жидівській хаті" або втопитися "в калюжі", "в багні свинячій". Несумісне зіставлення високого та низького стилів,

свідоме їх контрастування, коли "препрославлений козацький // Розумний батько" зображений у непристойному вигляді, що зазвичай осуджувався, не зводиться до бурлеску, бо основне завдання твору полягає у сатиричному викритті огидних явищ, які доценту зруйнували національні структури, заповнені чужорідними етнічними елементами. Асоціації з укрупненою категорією потворного, в якій знівельовано український космос, можуть бути різними, але в даному разі стосуються фатальних для українства подій 18 січня 1654 р., до яких був причетний особисто Б. Хмельницький. Йдеться про так звану Переяславську раду, що обросла густою семантикою міфів "возз'єднання", яскраво розмальованих панегіричними містифікаторами, які знехтували тим, що історія схожа на палімптест, тому неможливо повністю ліквідувати первинний текст. До його відновлення одним із перших звернувся Т. Шевченко. Він глибоко розумів, що Україна переживала важкий час воєнних конфліктів, але втратила у Переяславі шанс бути суб'єктом історичного поступу, виборовши таке право у важких змаганнях з агресивними сусідами. Випав момент, коли Б. Хмельницькому і незначному колу козацької старшини варто було оговтатися з вибором союзника к боротьбі з Річчю Посполитою, адже московські послы дали знати, що Москва ніколи не буде рівноправним партнером українцям, що вона бере їх "під високу руку царя", як ухвалив Земський собор" 1 жовтня 1653 р., що, крім осковіткової коаліції, її значно більше цікавлять далекосяжні міліарні проекти і на шляху їх реалізації стартовим майданчиком мала стати Україна, перетворена пізніше на одну із провінцій Російської імперії. Тобто Україна, якщо перефразувати Шевченкову інвективу, була "пропита".

Москва від самого початку виявляла стратегічні плани, Б. Хмельницький та козацька старшина, на жаль, обмежувалася тактичними завданнями протистояння Польщі. Проблема вибору історичної перспективи засвідчила відмінне розуміння її двома учасниками переяславських подій, ще раз означила відмінні етноментальні характеристики осковітів та українців. Саме тоді, у Переяславі, як свідчать історики, "стався інцидент, непередбачений у Москві", коли Б. Хмельницький, очевидно, під тиском козацької старшини [11, 194], зажадав від московських послів, аби ті першими присягнули від імені царя, вбачаючи в цьому "рівноправність сторін", однак боярин Василій Бутурлін відмовився, пославшись на московські звичаї, що відрізнялися від європейських, зокрема польських, коли король присягав своїм підданам. На жаль, цей інцидент, що обернувся "публічним скандалом для московського посольства" [21, 23], гетьман сприйняв як формальність, якій "в козацьких колах не звикли надавати значення, але невдовзі проявилися розходження цілком реальні" [2, 188]. Подія відбулася не на майдані, де гетьман виголосив промову, в якій наголошувалося на спільній з Московією православної вірі ("цар східний є

з нами одного благочестя грецького закону, одної віри, ми одно тіло з православною церквою") [12, 292], що виявилася ілюзорним уявленням, а на дворі, де зупинилися посли, які там передали йому царську грамоту та обдарували козацьку старшину царськими соболями.

Аналізуючи тогочасні події, Д. Дорошенко дійшов висновку, що "взагалі ніякого договору в Переяславі не заключено", прощання гетьмана з московською делегацією відбулося "сухо й формально" [13, 266 – 267]. Існував лише "Статейний список" Бутурліна – своєрідний його звіт московському цареві, де мовилося про "великое множество всяких чинов людей", коли насправді присяглося 284 особи [14, 24, 291]. Окремо присягали старшини Переяславського полку і міщани, яких "силою мусили гнати до церкви, а хворого вїта понесли до присяги на ліжку, після чого він на другий день помер" [6, 266]. У цих заходах свідомо не брали участі полковник Іван Богун, кошовий Іван Сірко, Уманський, Брацлавський полки, а з Полтавського та Кропив'янського полків прогнали московських урядовців. Бутурлін не домігся присяги киян, очолених митрополитом Сильвестром Косовим, який на відміну від Б. Хмельницького, "не посилав бити чолом государеві про те, щоб йому бути під государською високою рукою, і він з духовними людьми живе сам по собі, ні під чією владою" [15, 297]. Ці факти спростовують міфи про "возз'єднання", підтверджують гірку правду Т. Шевченка, здатного бачити речі такими, якими вони є, говорити власним, а не чужим голосом.

Оригінали "Статей" (23 статті) готувалися після переяславських подій, їх привезли до Москви військовий суддя Самійло Зарудний і полковник Тетеря, але ці документи, як пізніше з'ясувалося, втрачені, якщо не знищені. Не зберігся також березневий договір (1654), що складався з одинадцяти пунктів. Збереглися лише сумнівні московські переклади, де наголошувалося ніби на проханні Б. Хмельницького про "включение Украины в состав России", коли насправді гетьман шукав собі союзника в анти польській коаліції, виходячи із "реальних міркувань", "без ознак сентименту", тому не йшлося про "приєднання "відрізаної вітки до матернього пня", як це пізніше пробували змалювати царські підлесники", не мовилося "про визволення православної церкви: між українською і московською церквою існували такі глибокі побутові різниці, що найбільш вороже до зв'язків з Москвою ставилося київське духовенство", та й сам Б. Хмельницький "неохоче прийняв становище московського васала і не думав піддаватися під керівництво Москви" [16, 194]. Олександра Єфименко ставить під сумнів, чи усвідомлював Б. Хмельницький важливість такого кроку як воєнний союз із Москвою, на її припущення, гетьман радше "керувався потребами момента", нехтуючи тим, що договір з нею "не може мати той же сенс, умовний і легко обірваний, як союз із Кримом чи Портою" [11, 248]. М. Грушевський також припускав аналогічну думку: "Нам не відомо, як

уявляв собі Хмельницький свої відносини з Москвою, але можна сумніватися в тому, щоб він думав про створення будь-яких міцних чи тісних зв'язків", крім антипольського союзу [3, 25].

По суті, йшлося про "Московський договір" [22, 25] 1654 р., але в жодному разі не Переяславський. Він був "складений так неясно, обидві сторони вкладали в нього настільки різний зміст і кожна розуміла його по-своєму, що й досі історична наука не може прийти до скільки-небудь одностайних поглядів, як кваліфікувати відносини, які цей договір мав утворити і які утворилися в дійсності" [7, 269]. Як би його не кваліфікували історики чи інші фахівці – персональною унією між Московією та Україною (В. Сергеев), "реальною унією" (М. Дьяконов), васальною залежністю (М. Грушевський, В. М'якотін) чи військовим союзом (В. Липинський), Україні від цього не легше, адже "в Москві з перших же кроків старались обернути протекторат у інкорпорацію" [8, 271]; скільки б московські послани не запевняли, що "царська величність ваших вольностей у вас не відбирає" [17, 296], московський уряд "не хотів давати жодних гарантій автономії України", "перетворюючи її поступово у звичайну провінцію Московської держави"[4, 189, 1990]. Вже після смерті гетьмана князь А. Трубецької який показав у 1659 р. Юрію Хмельницькому договір 1654 р., що виявився фальсифікатом, "сфабрикованим у московських канцеляріях" [9, 269]; на підставі якого 27 жовтня було укладено вигідний для Москви новий Переяславський договір, що обмежував не лише автономні права України, сприяв поширенню військових залог на її території, підпорядковував київські митрополію московському патріарху, а й забороняв обирати гетьмана без дозволу царя. Почалася поступова колонізація України Росією, що тривала близько 350-ти років, руйнівні наслідки якої досі даються взнаки. Т. Шевченко не був фаховим істориком, але він, як ніхто, усвідомлював національну катастрофу, започатковану Б.Хмельницьким під час на висхідній хвилі формування української державності, що поступово втрачалася через союз із Росією. Перед очима поета поставала Україна нереалізованих можливостей, з-під ніг якої було вибито онтологічну основу та життєву перспективу, тому він не міг дарувати гетьману його помилок, саркастично називаючи його "препрославлений козачий // Розумний батьку", який, мовляв, не заслуговує іншого топосу, крім калюжі. До речі, вона справді розливалася перед переяславською Покровською церквою, що зафіксував Т. Шевченко у своїй акварелі (1845). Очевидно, на думку поета переяславські події 1654 р. суперечили Божій волі, про що свідчать смерть вийта і неодноразові руйнування церкви Успіння Св. Богородиці, якої вже не існує. Поет довго шукав відповідного слова, застосовував семантичні інверсії, що набували саркастичного звучання, зберігаючи суть формулювань, викристалізованих значно раніше у попередніх поезіях автора: "Амінь тобі, великий муже! // Великий,

славний, та не дуже... // Якби ти на світ не родивсь, // Або в колиці ще упивсь... // То не купав би я в калюжі // Тебе преславно. Амінь". Автор вдається до авторемінісценцій з написаного у Седневі вірша "Розрита могила", що входить до складу рукописної збірки "Три літа", в якому Україна проклинає "нерозумного сина" Б. Хмельницького: "Ой Богдане, Богданочку, // Якби була знала, // У колиці б задушила, // Під серцем приспала". Всупереч версіям істориків, всупереч аргументаціям ідеологів та правників, Т. Шевченко не міг пробачити Б. Хмельницькому переяславських подій, внаслідок чого Україна, ототожнювана зі "світом тихим, краєм милим" перетворилася на антисвіт, символізований лиховісними Розритою Могилою та Великим Льохом, де безперешкодно панують деструктивні сили. Т. Шевченко ніколи не заперечував фахової археології, що засвідчує його записи у "Щоденнику", але не міг спокійно споглядати нищення історичної пам'яті, яке інколи свідомо здійснювалося під виглядом археологічних розкопок, тому бив на сполох з приводу того, що могили "москаль розриває", що йому допомагають "господарювати" здеморалізовані нащадки козацтва: "Розсипаються могили, // Високі могили, – // Твоя слава..." адже вони, за уявленням українців, здавен, ще з праукраїнських часів втілювали сакральну семантику, мали культовий зміст, тому поет у "Заповіті" просив поховати його "на могилі", тобто на її вершині, яка наближалася до Бога, що було незрозумілим перекладачам з іншою етнічною культурою, наприклад І. Белоусову, який переклав ці рядки так – "в могиле". Т. Шевченко у вірші "Стоїть село в Суботіві...", що друкувався окремо у газеті "Dzennik Literacki" (1861. – Ч. 68) та в журналі "Основа" (1862. – Ч. 7), а пізніше став фіналом датованої 21 жовтнем 1845 р. поеми-феєрії "Великий льох", знову звертається до теми нищення історичної пам'яті на прикладі Б. Хмельницького. Поет не згадує смерті гетьмана, що сталася 6 серпня 1657 р. у Чигирині, про його поховання при "безлічі народу" [19, 75], який оплакував "вождя свого" [20, 154], 25 серпня у Суботіві, власне в Іллінській церкві, яку він збудував за життя, умовчує занотовану у "Чернігівському літописі" XVIII ст. наругу над тілом покійника, яке польська шляхта за наказом С. Чарнецького 1664 р. викинула з домовини разом із тілом сина Тимоша. Автор лише відбувається алюзіями на варварство можновладних злочинців, іронічно посилаючись те, що ісправник "доносить // По начальству", що не знайдено кісток Б. Хмельницького, збиткується над Якименком, клуня якого стояла на місці колишньої могили, над лірниками, які співали про гетьмана, підкреслює свої шовіністичні погляди: "Я вам дам Богдана, // Мошенники, дармоеды! И песню сложили // Про тако[го] ж мошенника..." Поет, висвітлюючи Україну в макабричному символі Домовини ("На горі високій // Домовина України, // Широка, глибока"), не може обійтися без дошкульного сарказму ("Отаке-то, Зіновію, // Олексієв друже! // Ти все оддав приятелям, // А їм і байдуже"), постійно нагадуючи гетьману:

"Занапастив єси вбогу // Сироту Україну!" Кожен, хто сприяє їм, приречений на покарання, як принаймні душа Прісі із цієї містерії, позбавлена права потрапити до раю, приречена поневірятися тільки за те, що перейшла дорогу з повними відрами Б. Хмельницькому, коли той "їхав в Переяслав // Москві присягати!" Так само мордувалися й інші душі за те, що сприяли поневоленню України. Наприклад, друга не мала прощення за те, що "цареві московському/ Коня напоїла" напередодні трагедії Батурина, який, попри героїчну оборону проти, було сплундроване військом О. Меншикова завдяки зраді сотника Носа ("Батурин славний // Москва вночі запалила, // Чечеля убила"). Вона, не мала навіть права на смерть: приголомшена понівеченими трупами городян у Сеймі, просила, щоб і її вбили, але нещасну "пустили // Москалям на грище". Третя душа з Канева, ще дитя, безневинно посміхнулася Катерині II, що пливла Дніпром на "галері золотій", не знаючи, що цариця – "лютий ворог України". Звертаючись до народного світоуявлення, поет спирався на високі моральні критерії, на розуміння того, що нехтування етногенетичними основами буття призводить до руйнування національного космосу, що у роки Т. Шевченка набуло катастрофічних масштабів, загрожуючи Україні повною ліквідацією, тому поет немовби посилається на виповнені гіркотною іронією слова Бога, мовлені апостолу Петрові: "Тойді у рай їх повпускаєш, // Як все москаль позабирає, // Як розкопає великий льох".

За творами Т. Шевченка можна вичитати справжню, не закамупльовану історію України, збагнути суперечливі постаті її провідних діячів без офіційного глядцю чи упередженого трактування. Т. Шевченко ніде сумнівався у військовому таланті, за словами Олени Апанович, "козацького полководця" [1, 157]. Б. Хмельницького, який зазнав кілька поразок (Зборів, Берестечко, Жванець), спромігся підняти українство на національно-визвольну війну, викликати в ньому "почування людської гідності, особистої честі, лицарства" [18, 201], тому недаремно його титулували "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких", про нього складали пісні і думи ("Чи не той то хміль...", "Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом...", "Дума про Хмельницького і Барабаша" тощо), писали вірші (наприклад, "De libertat" Г. Сковороди), докладно змальовували в козацьких літописах, ним захоплювалися, ставили в один ряд з О. Кромвелем. Поет дотримувався переконання, що один хибний вчинок неординарної особистості може звести нанівець всі її найкращі здобутки, тому ставив до неї з високі вимоги, вбачаючи в її діях особливу відповідальність не лише за власну долю, а й долю народу, що після переяславських подій перетворювалася поступово на безталання. Т. Шевченку було байдуже, що "ся історія з присягою була неприємним розчарованнем для Хмельницького; за нею пішли інші" [5, 314], що він, після того як Москва односторонньо порушила договір з Україною, підписавши сепаратне

перемир'я з Польщею у Вільно (1656), намагався створити нову антипольську коаліцію (Швеція, Бранденбург, Семигород, Молдавія, Волощина, Литва), підписавши "вічний союз", надто покладався на шведського короля Карла-Густава X, який називав гетьмана "дідичним князем", та семигородського князя Юрія Ракочія. Очевидно, Т. Шевченко поділяв поширену серед українства думку, пізніше сформульовану М. Грушевським, на погляд якого Б.Хмельницький був "великим діячем", але "здібностей не вистачило йому для розв'язання історичного вузла українського життя" [10, 278 – 280]. Поет в жодному разі не дискредитував суперечливу постать гетьмана, він лише вказав на суб'єктивні причини зруйнування національного космосу у момент вірогідного, але, на жаль, не зреалізованого утвердження. Тому слід зрозуміти універсальну сутність збірки "Кобзар", яка у своїх семантичних структурах, де першорядна роль відведена художньому дискурсу, компенсувала онтологічно важливі, винищені ланки українського світу, який опинився у безперспективній ситуації "відсутньої присутності", але був поновлений у креативній силі Шевченкового слова.

1. *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; 2. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – К., 1991; 3. Там само; 4. Там само;
5. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1990; 6. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. – К., 1991; 7. Там само; 8. Там само; 9. Там само; 10. Там само;
11. *Ефименко А. Я.* История украинского народа; 12. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Л., 1990; 13. Там само; 14. Там само; 15. Там само; 16. Там само;
17. *Крип'якевич І.* Історія України. – Л., 1992; 18. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – Л., 1990; 19. *Крип'якевич І.* Історія України. – Л., 1992; 20. *Літопис Самовидця.* – К., 1971; 21. *Літопис Граб'янки*; 22. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. – Т. 2; 23. Там само.